

КРИЗА СІМ'Ї Й СІМЕЙНИХ СТОСУНКІВ ЯК ФАКТОР СОЦІАЛЬНОГО СИРІТСТВА

Розглядаючи сирітство як соціальне явище, відзначимо, що в будь-якому суспільстві завжди були, є й будуть діти, які з різних причин залишаються без батьків, а процес їхнього розвитку відбувається або в іншій сім'ї, або в спеціально створених для цього установах. Багато в чому подальша доля дітей-сиріт залежить від ставлення до цієї проблеми і суспільства, і держави. У кожній цивілізованій державі турбота про знедолених дітей є головною моральною нормою. Дитина, яка втратила батьків, – це особливий, по-справжньому трагічний світ. Потреба мати сім'ю, батька й матір – одна з найсильніших потреб дитини.

Для будь-якого суспільства характерна закономірність: втрата або зниження потенціалу загальнолюдських і духовних цінностей у родині призводить до вияву феномену розвитку соціального сирітства. І, як наслідок, ми спостерігаємо збільшення кількості дітей, які залишилися без піклування батьків. Особливо таку тенденцію простежуємо під час економічних криз і війн, а також у перехідний період від старого стану соціальної системи до нового. Не таємниця, що сьогодні українська держава перебуває саме в такій ситуації, тому актуальність зазначеної проблеми очевидна.

Вивчення наукової літератури з означеного питання дозволило встановити, що проблема сирітства характерна для всіх країн світу. Так, за даними ЮНІСЕФ тільки у 27 країнах Центральної й Східної Європи та колишнього СРСР кількість дітей, які виховувалися за межами сім'ї, у кінці 90-х рр. сягла 1,5 млн., а через 10 років цей показник збільшився на 150 тисяч. У різних регіонах світу питома вага таких дітей складає від 0,5 до 2 % [1, с. 37].

Вивченню передумов виникнення біологічного та соціального сирітства, пошукам засобів його подолання й забезпечення соціальної адаптації знедолених дітей присвятили свої дослідження Л. Артюшкіна, В. Виноградова-Бондаренко, О. Карпенко, В. Оржеховська, О. Парфенова, І. Пеша, Н. Побірченко, А. Полянничко, Н. Сейко, С. Харченко, В. Яковлева, І. Янченко та ін. Проте зазначена наукова проблема залишається актуальною для сучасного українського суспільства.

Метою цієї статті є теоретичне обґрунтування негативного впливу кризи сім'ї та сімейних стосунків на виникнення й посилення такого негативного явища, як соціальне сирітство.

У нашому дослідженні ми виходимо з того, що основним фактором, який максимально впливає на виникнення соціального сирітства, є криза сім'ї й сімейних стосунків у суспільстві.

І. Семьонкіна вважає, і ми з нею погоджуємося, що найбільш гострі соціальні проблеми сучасної сім'ї зумовлені сьогодні низкою факторів:

- різким соціально-економічним розшаруванням суспільства;
- постійним дефіцитом у галузі державного фінансування бюджетної сфери;
- зростанням прихованого і явного безробіття;

- збільшенням змушеної міграції населення через різні надзвичайні ситуації;
- обмеженнями в географічній мобільності з метою поліпшення життєвих умов [1, с. 45].

Довгі роки в нашій країні теоретично й практично затверджувався пріоритет суспільного (забезпечуваного державою) виховання над родиною. Тому багато батьків уважали й продовжують уважати, що головне їхнє завдання – забезпечити утримання дитини в родині, створити їй умови життєдіяльності, а її освіта й виховання – справа школи й інших навчально-виховних установ.

Часом самоусунення батьків досягає гіпертрофованих форм, коли вони кидають своїх дітей напризволяще або відмовляються від них. Звідси й значне зростання соціального сирітства в країні.

На наш погляд, послаблення або навіть розрив сімейних зв'язків між дітьми й батьками також викликають:

- конфліктна ситуація в родині;
- пияцтво батьків;
- випадки жорстокої поведінки з дітьми (фізичного, психічного, сексуального насильства);
- відсутність у родині сприятливої емоційної обстановки;
- типові помилки батьків у вихованні дітей;
- особливості підліткового віку й ін.

Зростання насильства над дітьми в родині, яке особливо помітне сьогодні, має безліч форм – від емоційного й морального тиску до застосування фізичної сили. Найбільш непривабливим моментом у сімейних стосунках є фізична розправа над дитиною. Від свавілля батьків страждають щорічно близько двох мільйонів дітей віком до 14 років. Кожний десятий з них умирає, а 2 тисячі закінчують життя самогубством [2].

Збільшують сімейне неблагополуччя прорахунки виховання в родині. Найбільш типові з них такі:

- неприйняття дитини, її явне або приховане емоційне відторгнення батьками;
- гіперопіка, коли дитині не дають виявити елементарну самостійність, ізолюють від навколишнього життя;
- непослідовність, суперечливість виховання, для якого характерні розривом між вимогами до дитини й контролем за нею, непогодженість педагогічних дій батьків, бабусі, що, урешті-решт, дезорієнтує дитину;
- нерозуміння закономірностей і своєрідності особистісного розвитку дітей і невідповідність вимог і очікувань батьків можливостям і потребам дітей;
- негнучкість батьків у стосунках з дітьми, що виражається в недостатньому врахуванні ситуації, у заданості й запрограмованості вимог, у відсутності альтернатив у рішеннях, у нав'язуванні дитині власної думки, у різкій зміні ставлення до дитини в різні періоди її життя (нестача турботи замінюється її надлишком або навпаки);
- надлишок батьківського роздратування, невдоволення, занепокоєння, тривоги щодо дітей, що створює в сім'ї ефект метушні, хаотичності, загального порушення;

– тривожність і страх за дитину, які набувають нав'язливого характеру й позбавляють батьків життєрадісності й оптимізму, змушують їх удаватися до постійних заборон і обережностей, що заражає дітей таким саме занепокоєнням;

– авторитарність виховання – прагнення підкорити дитину своїй волі; категоричність суджень, наказовий тон; нав'язування своєї думки й готових рішень; прагнення до суворой дисципліни й обмеження самостійності дітей; використання примусу й репресивних заходів, включаючи фізичні покарання; постійний контроль за діями дитини;

– гіперсоціальність, коли батьки намагаються будувати виховання за певною (нехай і позитивною) заданою схемою, не з огляду на індивідуальність дитини, висуваючи до неї завищені вимоги, без належного емоційного контакту й чуйності [3, с. 109 – 110].

Наслідком кризи сімейних стосунків стають такі *допоміжні фактори виникнення соціального сирітства*:

1. Примусове вилучення дитини з сім'ї, коли з метою захисту прав, життя й інтересів дитини батьків позбавляють батьківських прав.

2. Добровільна відмова матері від своєї неповнолітньої дитини, найчастіше – відмова від немовляти в родильному будинку.

3. Тимчасове вилучення дітей з сім'ї у зв'язку з ув'язненням батьків під варту на період слідства або позбавленням волі на більш тривалий час.

4. Утрата дітей батьками через які-небудь природні або соціальні катаклізми, що змушують населення країни до хаотичної міграції, масового переселення.

5. Добровільне або змушене залишення дитиною сім'ї.

Проаналізуємо більш докладно вказані вище фактори.

Перший фактор виникнення соціального сирітства – *позбавлення батьківських прав*, що, як правова норма, існує для захисту від зазіхань дорослих на життя, а також фізичне й психічне здоров'я дитини, від їхньої байдужості й зневажливого ставлення, відмежування від їхнього несприятливого впливу. Позбавлення батьків їхніх прав – це також правовий акт, що здійснюється за рішенням суду й оформляється спеціальним юридичним документом. Діти, які були позбавлені батьківського піклування, можуть бути передані під опіку, віддані на всиновлення або в прийомну сім'ю. Якщо це неможливо, вони підлягають улаштуванню в державну інтернатну установу. Держава ніби ставить бар'єр між дитиною, яка поки не в змозі сама забезпечити собі гідне існування, і її «непутящими» батьками.

У результаті ухвалення судового рішення про позбавлення батьківських прав усі три сторони, що беруть участь, – дитина, батьки й держава – теоретично одержують таке: дитина має захист від несприятливих впливів, нормальне виховання й освіту; батьки втрачають багато обов'язків і звільняються від турбот та відповідальності за долю дитини, отримують свободу, однак втрачають батьківські права й повинні платити аліменти на утримання дитини в державних установах; держава забезпечує дітей усім необхідним для життя й здоров'я, піклується про їхню освіту, працевлаштування й житло, повинна вирішувати всі проблеми, пов'язані з ростом дитини до її повноліття,

із охороною життя й здоров'я, її соціальною адаптацією й соціалізацією після закінчення державної установи.

Однак практично всі три сторони одержують і безліч проблем. Вилучення дитини зі звичного середовища призводить до стресу й забезпечує емоційне неблагополуччя; розриваються зв'язки з найближчими людьми. Батьки, які були позбавлені батьківських прав, особливо через пияцтво, найчастіше втрачають «останню соломинку», яка втримує їх від остаточної деградації. Держава в результаті перебування дитини в казенній інтернатній установі одержує утриманця, неблагополучного громадянина із проблемами в розвитку. І хоча позбавлення батьківських прав не виключає можливості відновлення батьків у своїх правах (стаття 72 Сімейного кодексу України), перебороти цей бар'єр можуть зовсім не всі колишні батьки.

Друга причина соціального сирітства – добровільна відмова батьків від дитини. З юридичного погляду, відмова від дитини – правовий акт, що офіційно підтверджується спеціальним юридичним документом. Протягом трьох місяців батьки (матір) можуть змінити своє рішення, і дитину можуть повернути в сім'ю. Найважливішими й поширеними причинами відмови від дитини є соціально-економічні, зумовлені майже повною відсутністю державної підтримки сім'ї й народжуваності.

Більшу частину жінок, які залишають своїх дітей, становлять самотні, незаміжні (хоча трапляються й одружені), малозабезпечені жінки, найчастіше безробітні. Значна кількість з них веде асоціальний спосіб життя. Серед них багато наркоманок, хворих на алкоголізм і СНІД, повій. Іноді до матерів-«відмовниць» потрапляють і доволі забезпечені замужні жінки: у цьому випадку причиною відмови найчастіше є важке невиліковне захворювання дитини.

Значна кількість жінок, які залишають дітей, належить до категорії соціально неблагополучних, вагітність їх здебільшого має випадковий характер, пов'язана зі специфічним способом життя, цим пояснюється й їхнє небажання брати на себе відповідальність за виховання дитини та її долю, покладаючи її на суспільство й державу. У таких жінок відсутня або слабо виражена батьківська мотивація, моральні стандарти розмиті, для них характерні невміння або небажання планувати своє життя, вони живуть сьогоднішнім днем. Т. Алексєнко припускає, що така поведінкова модель є породженням своєрідної субкультури «дна суспільства» [4, с. 66].

Третій фактор виникнення соціального сирітства – *тимчасове вилучення дитини із сім'ї й улаштування її в інтернат* – застосовується у випадках, коли батьки (або єдиний батько) позбавлені волі або утримуються під вартою до їхнього виходу з місць позбавлення волі, якщо дитину не беруть під опіку родичі. Зазвичай, за словами фахівців [5], після звільнення із в'язниці батьки забирають своїх дітей, однак через певний час ці діти повертаються в інтернат уже за рішенням суду про позбавлення батьківських прав.

Четвертий фактор сирітства – *втрата дітей батьками* – менш поширений і відбувається через які-небудь соціальні або природні катаклізми, що змушують населення країни до хаотичної, змушеної міграції. Стихійні лиха роблять свій «внесок» у збільшення кількості дітей, які загубилися. Урагани, повені буквально розкидають дітей і батьків у різні боки, розділяючи їх часом на довгі роки й прирікаючи дітей на сирітство.

П'ятий фактор сирітства при живих батьках – *добровільне або вимушене залишення дитиною сім'ї*. На сьогодні у центрі уваги громадськості стала актуальна проблема дитячої бездоглядності й безпритульності. Під дитячою бездоглядністю розуміють відсутність або недостатність контролю за поведінкою й заняттями дітей і підлітків, виховного впливу на них з боку батьків або осіб, які їх замінюють. Крайній вияв бездоглядності – безпритульність, тобто відсутність у дітей і підлітків постійного місця проживання, певних занять, сімейного або державного піклування й систематичного виховного впливу в результаті втрати батьків, залишення сім'ї, утечі з виховної установи.

Діти йдуть на вулицю, тому що батьки не можуть або не хочуть виконувати свої обов'язки. «Ставлення батьків до дітей найбільш яскраво характеризують наступні середньостатистичні дані по всіх регіонах: майже кожному другу дитину хоч раз батьки або особи, що їх замінюють, ударили; майже кожна третя дитина була побита; 45,3% із числа опитаних дітей піддавалися образі з боку близьких людей, майже кожна третя дитина піддавалася глузуванням і приниженням; 16% з опитаних бездоглядних дітей, що перебувають в установах для тимчасового проживання, вказали на те, що саме насильство в родині послужило причиною залишення будинку, а 2,3% дітей були вигнані з будинку своїми рідними» [1, с. 48].

Отже, наведений вище матеріал дає підстави стверджувати, що криза сім'ї та сімейних стосунків здійснює негативний вплив на виникнення й посилення такого негативного явища, як соціальне сирітство. Саме тому в соціально-педагогічній роботі з попередження й подолання соціального сирітства треба приділяти достатньо уваги профілактичній роботі з неблагополучними, молодими, прийомними та іншими сім'ями.

Подальше наше дослідження буде присвячене аналізу вітчизняних законодавчих і нормативних документів, які регламентують соціально-педагогічну роботу з дітьми-сиротами й дітьми, позбавленими батьківського піклування, та спрямовані на попередження соціального сирітства в Україні

Література

- 1. Семьонкіна І. А.** Подружня дезадаптація при порушенні функції сім'ї та її психологічна корекція : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.04 / Семьонкіна Ірина Артурівна. – К., 2001. – 219 с.
- 2. Трубавіна І. М.** Соціально-педагогічна робота з сім'єю в Україні: теорія і методика : монографія / І. М. Трубавіна. – Х. : Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, 2007. – 395 с.
- 3. Шнейдер Л. Б.** Семейная психология : учеб. пособие для вузов / Л. Б. Шнейдер. – 2-е изд. – М. : Академ. проект, 2006. – 286 с.
- 4. Діти – батьки – сім'я** / Т. Ф. Алексеєнко, І. В. Братусь, Л. М. Буніна та ін. ; Г. М. Лактіонова (ред. кол.). – К. : Наук. світ, 2004. – 96 с.
- 5. Щербак Н. Д.** Соціально-педагогічна профілактика жорстокого ставлення до дітей у сім'ї : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Щербак Наталя Дмитрівна. – Х., 2004. – 233 с.

* * *

Цибулько Л. Г. Криза сім'ї й сімейних стосунків як фактор соціального сирітства

Стаття присвячена теоретичному обґрунтуванню негативного впливу кризи сім'ї та сімейних стосунків на виникнення й посилення такого негативного явища, як соціальне сирітство.

Ключові слова: соціальне сирітство, фактори, криза, сім'я, сімейні стосунки.

Цибулько Л. Г. Кризис семьи и семейных отношений как фактор социального сиротства

Статья посвящена теоретическому обоснованию негативного влияния кризиса семьи и семейных отношений на возникновение и усиление такого отрицательного явления, как социальное сиротство.

Ключевые слова: социальное сиротство, факторы, кризис, семья, семейные отношения.

Tsybul'ko L. H. Crisis of a family and family relations as the factor of social orphanhood

The article is devoted to a theoretical substantiation of negative influence of crisis of a family and family relations on the rise and strengthening of such negative phenomenon as a social orphanhood.

Key words: social orphanhood, factors, crisis, family, family relations.

Стаття надійшла до редакції 10.01.2012 р.

Прийнято до друку 31.08.2012 р.